

М.В. Довбищенко

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНІ АРХІВИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Історія українських церковних архівів епохи середньовіччя на сьогодні ще не стала темою спеціальних наукових досліджень. Протягом останніх років лише окремі науковці зверталися до проблеми їх історії та реконструкції. А оскільки історія церковних архівів литовсько-польської доби так і лишається не дослідженою, ідея їх реконструкції є нині досить проблематичною. Ми не можемо поки що відстежити час формування того чи іншого архіву та визначити основні принципи його комплектування, напрями міграції й обставини ліквідації чи розформування. З цієї причини сучасний дослідник, який прагне знайти сліди церковних середньовічних архівів, приречений на важку та невдячну працю - "повальний" перегляд справ тисяч фондів в українських та зарубіжних архівах.

У цій статті ми не ставимо за мету всебічно висвітлити історію церковних архівів України литовсько-польської доби. Завдання полягає в іншому: провести загальну класифікацію архівів Української Церкви (Православної та Уніатської), визначити основні моменти, які вплинули на історичну долю більшості з них, і, насамкінець, запропонувати конкретні шляхи для їх реконструкції. При цьому під терміном "реконструкція" не слід розуміти фізичне відновлення церковних архівів. З практичної точки зору це неможливо. Та й потреби в цьому немає. Ітиметься про створення системи покажчиків, які б могли дати досліднику можливість оперативно отримати інформацію про наявність в архівах України та інших держав документів з історії Церкви певного періоду.

Архіви Української Церкви литовсько-польської доби

Драматичний характер української історії литовсько-польської доби не сприяв збереженню документів церковних архівів. Це пояснювалося кількома причинами. Зокрема, дошкульних втрат завдав архівам загальний занепад Православної Церкви у XVI ст., який супроводжувався розкраданням церковного майна та боротьбою за єпархії. Документи церковних архівів захоплювали й нерідко знищували землевласники (як світські, так і духовні), які в такий спосіб намагалися знищити документи, що підтверджували право власності конкурентів на спірні маєтки. Такі втрати уможлилювала й українська недосконала тодішня система зберігання матеріалів у церковних архівах. За тих часів Православна Церква архівів у сучасному розумінні ще не мала. Можна говорити лише про розрізнені сховища (або навіть звичайні скрині) в церквах та монастирях, в яких зберігалися документи, що стосувалися переважно майнових справ. Облік документів у сучасному розумінні також не вівся. Так звані "сумаріуші", які подеколи можна знайти серед інших документів у монастирських фондах ЦДІАК України, не були архівними описами. До них вносився список документів, що стосувалися конкретних маєткових справ, які на даний момент розглядалися в суді. Потрібні вони були в якості "шпаргалки" для уповноважених, що вели ці справи від імені монастиря. Що стосується самих архівів, то їх можна умовно розподілити на три основні категорії.

1. Єпископські архіви.

У XVI ст. до складу Київської митрополії входили дві архієпископії (Київська та Полоцька), а також шість епархій (Луцько-Острозька, Львівська, Перемиська, Володимиро-Берестейська, Холмсько-Белзька, Турово-Пінська). Кожна з них мала у кафедральних містах власний архів. Теоретично, найбільшим та найважливішим з них мав бути митрополичий архів у Новогрудку в Білорусії, який водночас виконував функції архіву Київської архієпископії. Збереглися свідчення, що наприкінці XVI - на початку XVII ст. у ризниці Новогрудокського кафедрального собору знаходилися документи, що стосувалися маєткових справ Київської митрополії. Таким чином, факт існування митрополичого архіву має документальне підтвердження. Проте, загальновідомі факти з історії Української Церкви дають підстави сумніватися в тому, що в Новогрудку на той час дійсно існував архів, багатий на матеріал з історії Української Церкви. Інакше було б незрозуміло, навіщо Київський митрополит Іпатій Потій, шукаючи документи про Флорентійську унію в Україні, був змушений ретельно обстежувати книги та рукописи парафіяльних церков та монастирів по всій митрополії. Звернімо увагу: найзначніші його знахідки (листи митрополитів Ісидора та Мисаїла), автентичність яких історики давно не беруть під сумнів, були знайдені не в митрополичій ризниці у Новогрудку, а в парафіяльних церквах у Білорусії та на Холмщині. Показово, що у своєму тестаменті митрополит Потій найважливіші матеріали з історії унії заповів передати не до митрополичого архіву в Новогрудку (про який він згадував у зв'язку з іншими, менш важливими документами), а Віленському римо-католицькому єпископові Войні. При цьому він давав зрозуміти, що такий спосіб збереження документів вважає найбільш надійним. Крім того, сам факт розміщення архіву в ризниці (навіть якщо це ризниця кафедрального собору) виключав можливість зберігання там значної кількості документів. Отже, можна зробити припущення, що митрополичий архів у Новогрудку на кінець XVI ст. мав дуже обмежену кількість матеріалів, переважна більшість яких стосувалася маєткових справ Київської митрополії. Про подальшу долю цього архіву вірогідних відомостей розшукати поки що не вдалося.

За зразком митрополичого при кафедральних церквах окремих дієцезій існували також єпископські архіви. Стан збереженості їхніх фондів залежав від місцевих умов та особистого ставлення єпископа до цієї проблеми. Є всі підстави припустити, що на кінець XVI століття частина єпископських архівів ще не була повною мірою укомплектована документами, які б засвідчували навіть найважливіші економічні права та інтереси Української Церкви. Ця проблема виявилася з особливою гостротою на початку XVII століття в зв'язку з посиленням релігійної боротьби між прихильниками та противниками церковної унії. Як уніати, так і православні намагалися довести свої права на церковні маєтки та на право подавання церков і монастирів (Право світського або духовного землевласника призначати священика для церкви, яка перебувала в межах його володінь). За цих обставин відсутність у єпархіальних архівах фундацій та привілеїв і пов'язані з цим захоплення маєтків та храмів стали частим явищем.

Відомо, наприклад, що на початку XVII ст. архієпископ св. Йосафат Кунцевич незадовго після прийняття Полоцької кафедри виявив відсутність документів на право володіння єпископськими маєтками, внаслідок чого більшість із них перебувала в незаконному володінні сторонніх осіб. У результаті йому довелося особисто зайнятися впорядкуванням єпископського архіву, звернувшись до актових книг гродських і земських судів Полоцького воєводства. 1598 року князь Костянтин Острозький, намагаючись підірвати економічну базу Уніатської Церкви, захопив шість маєтків Луцько-Острозької єпископії. У зв'язку з цим владика Кирило Терлецький звернувся до впливових осіб Волині з проханням підтвердити факт належності згаданих маєтків його єпархії. Ця обставина наводить на думку, що єпископ на той час уже не мав на руках фундацій на маєтки своєї єпископії. Відсутність необхідних документів тривалий час не давала

можливості митрополитові Іпатію Потію довести право володимирських єпископів на подавання церкви св. Іллі. Подібних прикладів можна наводити багато, і це вкотре засвідчує сумний стан тодішніх церковних архівів.

З цього правила були, однак, і винятки. Сучасний стан архіву Перемиської єпископії свідчить, що місцеві владики надавали великого значення справі збереження документів, що стосувалися їхньої єпархії. В результаті маємо на сьогодні єдиний єпископський архів, у фондах якого знаходимо багатий документальний матеріал з історії окремо взятої єпископії. Його унікальність полягає найперше у збереженні значної кількості документів за XIII - першу половину XVII ст., а також у наявності великої колекції пергаментних документів, які стосуються цього історичного періоду. Так, якщо в архіві сусідньої Холмської єпископії (нині зберігається в Любліні) найдавніший документ датується 1629 р., то архів Перемиської консисторії відкривається листом Лева Даниловича Галицького від 1292 р. про надання маєтностей церкві Св. Спаса. Варто зазначити, що лише одна колекція пергаментних документів цього архіву налічує 64 найменування за 1292-1590 рр. Відповідно, з їхнього числа на XIII-XIV століття припадають 4 документи, на XV - 5 документів, на XVI - 55 документів. Крім того, до складу згаданого архіву входять нині 15 справ, в яких зібрані копії привілеїв та найважливіших актів, що стосуються історії церков Перемиської єпархії. Перша половина XVII століття представлена залишками архіву першого уніатського єпископа Перемишля - Атанасія Крупецького. Таким багатим матеріалом з історії Української Церкви литовсько-польської доби не може похвалитися жоден архів в Україні та за її межами.

Однак, ситуація з Перемишким архівом, очевидно, не є характерною для свого часу. Як зазначалося вище, більшість єпископій Київської митрополії мала значно скромніші фонди, ніж ті, що нині зберігаються в Перемишлі, і на початок XVII ст. уже втратили переважну більшість документів стосовно їх ранньої історії. Про це опосередковано свідчать згадки про захоплення єпископських архівів на Волині у ході боротьби в середовищі уніатського духовенства цього регіону.

Перший такий випадок мав місце 1637 року. Тоді Володимирський єпископ Йосиф Баковецький, не бажаючи, щоб рухоме майно Луцької єпископії після смерті владики Ієремії Почаповського потрапило до рук православних, учинив напад на кафедральну церкву св. Івана Богослова і вивіз звідти все, що тільки можна було вивезти - аж до кухонного посуду включно. Луцька уніатська капітула внесла з цього приводу протест із зазначенням переліку речей, захоплених єпископом Баковецьким. Із цього реєстру дізнаємося, що до рук Володимирського владики потрапили, крім іншого, бібліотека та архів Луцько-Острозької єпархії. Виявляється, що до єпископської бібліотеки входило понад сто друкованих і рукописних книг староукраїнською, польською, грецькою та латинською мовами. Однак з їхнього числа згадується лише одна стара пергаментна книга - "Життя святих" - із Дубенського монастиря. Про архів сказано менш виразно. Зазначено, що єпископ захопив "...справи вси владичьтва Луцкого меновите привилея фундуши листи граничъние и вси sprawy и розние процеса з розными людми в маєтности церковние и в граници заходячия...". Крім того, в кафедральному соборі, крім єпископського архіву, знаходився також особний архів Степанського монастиря, який також опинився в руках владики Баковецького.

Звертаємо увагу: у реєстрі та протестації немає згадки про старі пергаментні документи Луцького єпископського архіву. На наш погляд, це не є випадковістю. Адже ще 1585 року, після смерті Луцького єпископа Іони Борзобогатого-Красенського його невістка та внуки пограбували кафедральну церкву, привласнивши серед іншого майна 16 давніх привілеїв, найдавніший з яких приписувався ще князю Любарту. Крім того,

нащадки владики Іони забрали пергаментні книги, у тому числі Євангеліє з фундаціями давніх князів. Удруге архів Луцької єпископії було пограбовано після смерті єпископа Кирила Терлецького (1607 р.). Саме тоді його родичі привласнили "...евангелию требники прологъ служебникъ псалтыре быбълие каноны светыхъ втцовъ и иныхъ барзо веле книгъ церковныхъ столечныхъ которые себе шацуюмъ на десет тисечей золотыхъ полскихъ до того листы привилея двердости граничныя и записы и иные справы церковныя зъ розными всобами...". Цілковито очевидно, що після двох цих подій архів Луцької єпархії складався переважно з маєткових справ недавнього часу. Крім того, до його складу входила велика бібліотека, яку зібрав у 20-30-ті роки XVII ст. єпископ Ієремія Почаповський. Привілеї та фундації з історії Луцької єпархії XV-XVI ст. навряд чи могли бути представлені в єпископському архіві у значній кількості.

Другий випадок захоплення єпископського архіву, що мав місце 1646 р., стосувався Володимирської єпархії. Саме тоді намісник Володимирської єпископії Атанасій Фурс, перебуваючи у ворожих стосунках зі згадуваним уже владикою Йосифом Баковецьким, захопив його архів і від'їхав з ним у невідомому напрямі. У висунутій з цього приводу від імені єпископа Баковецького протестації згадуються види документів, які входили до складу його архіву. Зазначено, що Атанасій Фурс незаконно привласнив "...доходы рожьнымъ церквамъ володымерскимъ, шпиталомъ школе, и брацтву Пресвятое Богородици пры церкви катедральной володымерской будучому, належачие, такъ же справы, права, привилея, процесса, рожьныя правьныя, декрета судовыя вгородские земские и трибуналские ...удкое езекуции належачыя и рожьныя листы, квиты, записы // вриинальные, и некоторые мембраны тестаменты епископские а прытомъ еше сумьмы выдержавовыя и раты арендовныя зъ сель церковныхъ ...".

Короткий перелік документів, захоплених Атанасієм Фурсом, дає загальне уявлення про склад єпископського архіву на середину XVII ст. Тематично фонди цього архіву стосувалися таких юридичних осіб:

1. Володимирська єпископія. Тут переважно зберігалися документи стосовно маєткових справ та школи при кафедральному соборі.
2. Уніатське братство при кафедральному соборі, а також шпиталь, яким опікувалися його члени.
3. Уніатські церкви Володимира.

Згадка про наявність в архіві "мембран", тобто пергаментних документів, дає підстави припускати, що це були пергаментні привілеї на Володимирську кафедру, які могли датуватися XVI ст. або навіть і більш раннім періодом. Ще кілька слів про склад Володимирського архіву. Якщо перебування у складі єпископського архіву матеріалів з історії уніатського братства та шпиталю виглядає цілком логічним, то зберігання там документів стосовно володимирських церков вимагає окремого пояснення, оскільки, на перший погляд, це не зовсім узгоджується з фактом існування парафіяльних архівів в єпархіях (про них ітиметься нижче). На наш погляд, централізована передача документів парафіяльних архівів до єпископських сховищ мала статися після проведення Кобринського синоду 1626 року. Саме тоді уніатських священників було зобов'язано передати єпископам фундації та привілеї на свої церкви.

Таким чином, архів Володимирського єпископа зосереджував практично всю документацію, що стосувалася Уніатської Церкви цього повіту. Можливо, саме тут зберігався також архів Луцько-Острозької єпархії, вивезений владикою Баковецьким із Луцька 1637 року. На жаль, архів Володимирської єпископії, захоплений Атанасієм Фурсом 1646 р., не був повернутий до початку Національно-визвольної війни під

проводом Богдана Хмельницького. Невдовзі (1649 р.) Атанасій Фурс помер, і слідів привласненого ним архіву поки що так і не вдалося розшукати.

Отже, з архівів п'яти єпископій, які в XVI ст. розміщувалися на землях, що прийнято вважати українськими, лише архів Перемиського владництва зберігся як більш-менш цілісна одиниця. Архіви Львівської та Холмської єпископій дійшли до нас лише у фрагментах, а фонди Володимирського та Луцького єпархіальних архівів на сьогодні вважаємо втраченими.

2. Монастирські архіви.

Більшість монастирів також мала архіви. Фрагменти тих із них, що збереглися до нашого часу, свідчать, що основу їхніх фондів складали виписи з актових книг у майнових справах монастиря та книги монастирської бібліотеки. Фундацій, дарчих записів та документів, які б стосувалися духовного життя тієї чи іншої обителі, збереглося небагато. У цьому відношенні монастирські архіви відрізнялися від єпископських лише вужчою тематикою документів. Принципової різниці в основах зберігання та використання документів не було. Спільною була також доля монастирських та єпископських архівів. Їх неодноразово захоплювали, перевозили з одного місця на інше, вилучали документи та ін. На сьогодні лише невелика кількість монастирських архівів має у своєму складі документи литовсько-польської доби. Значна частина документів з історії монастирів Білорусії і частково України зберігається нині в російських архівах і ще чекає на своїх дослідників.

3. Парафіяльні архіви.

Поряд із монастирськими існували також невеликі архіви при парафіяльних церквах. До їх складу входили привілеї священникам на парафію, фундації на храм, іноді - документи у справі майнових суперечок, пом'яники та бібліотека. Остання складалася в основному з богослужбової літератури і могла нараховувати до кількох десятків книг. Окремо слід зазначити, що в парафіяльних архівах зберігалися на престольні євангелія, на чисті сторінки яких до кінця XVI століття вписувалися дарчі записи на церкву. Сейм 1607 року скасував юридичну чинність дарчих записів, зроблених на на престольних євангеліях, у результаті чого Українська Церква зазнала значних матеріальних втрат. Парафіяльні архіви зберігали унікальний із сучасної точки зору матеріал з регіональної історії Церкви. Досвід роботи з матеріалами земських та гродських судів свідчить, що документи цих архівів, на жаль, майже ніколи не вносилися до актових книг, тому надія на реконструкцію багатьох парафіяльних архівів є дуже слабкою. Крім того, поширена практика здачі в оренду церковних маєтків призводила до того, що парафіяльні архіви (повністю або частково) потрапляли до рук світських осіб, які далеко не завжди передавали їх безпосереднім власникам. Так, 1612 р. Луцький уніатський єпископ Євгеній Сло-Малинський порушив проти луцьких міщан судову справу з приводу привласнення ними привілеїв на маєтки церкви св. Дмитра. Серед них згадуються міфічний привілей великого князя Мстислава, поборові квитациї та ін. Очевидно, проблема збереження документів, що зберігалися при парафіяльних церквах, гостро стояла ще на початку XVII століття. Саме вона, на нашу думку, стала головною причиною прийняття згаданої вище п'ятої постанови Кобринського собору 1626 р., яка зобов'язала парафіяльних священників передавати фундації та привілеї на свої церкви до єпископських архівів.

Історичну долю парафіяльних архівів, без перебільшення, можна назвати трагічною. Якщо захоплення або знищення єпископських та монастирських архівів принаймні фіксувалися в актових книгах гродських судів, то загибель у вирі військових та

політичних катаклізмів архівів окремих церков пройшла практично непоміченою. Разом із ними щезли й численні напрестольні євангелія з дарчими записами на церкві - красномовні свідчення християнського благочестя простих людей, життя яких безслідно розчинилося у "великій історії".

Доля церковних архівів Правобережної та Західної України кінця XVIII - середини XIX ст.

Драматична історія України, як уже зазначалося, не сприяла збереженню церковних архівів. Однак навіть ті з них, які пережили численні лихоліття давніх часів, у більшості своїй безслідно зникли під час ліквідації Уніатської Церкви, яка розпочалася з кінця XVIII ст. Як відомо, уряд імператриці Катерини II 6 вересня 1795 р. скасував уніатську митрополію і всі єпископії в межах Російської імперії, крім Полоцької. За два роки з нагоди коронації імператора Павла I було на деякий час відновлено Луцьку та Берестейську єпархії, причому з 1822 р. за осідок Луцькому єпископові мав слугувати василіанський монастир в Овручі. Однак наприкінці 30-х років XIX ст., за імператора Миколи I, Уніатська Церква в Україні та Білорусії була скасована, а в 70-х роках була ліквідована остання уніатська єпископія (Холмська) на території Царства Польського.

Досі точно невідомо, як ці адміністративні зміни позначилися на місцезнаходженні або міграції єпископських архівів. Цілком можливо, що деякі з них були долучені до митрополичого архіву, який зберігався в Радомишлі. На жаль, його доля досі остаточно не з'ясована. Парадоксально, але факт: цей архів дивним чином "зник" із поля зору членів "Тимчасової комісії для розгляду давніх актів" практично одразу після ліквідації Уніатської Церкви. Так, уже 21 липня 1844 р. кременецький повітовий стряпчий В. Сивицький, що співпрацював із комісією, підготував доповідну записку на ім'я київського генерал-губернатора Бібікова, в якій підтверджувався факт відсутності точних відомостей про місцезнаходження Радомишльського митрополичого архіву. І хоча на сьогодні вдалося виявити його фрагменти в Санкт-Петербурзі, Вільні та Києві, говорити про склад та структуру, як і про наявність у ньому фрагментів єпископських архівів, цього архіву на початок 30-х років XIX ст. поки що рано. Отже, якщо міг "зникнути" найбільший та найважливіший архів Уніатської Церкви, то хіба доводиться дивуватися втраті єпархіальних, монастирських та парафіяльних архівів?

Втрата єпископських та монастирських архівів, яка мала місце невдовзі після ліквідації Уніатської Церкви, викликала гостре занепокоєння російських учених. Так, видатний дослідник історії Церкви Орест Левицький, який здійснив у другій половині XIX ст. ряд поїздок по Волині з метою пошуку та виявлення пам'яток старовини, був змушений констатувати факт їх масового знищення. Не маючи жодних симпатій до унії та уніатів, пан Левицький, однак, безпосередньо пов'язував ці втрати з ліквідацією Уніатської Церкви. З цього приводу він, між іншим, писав: "...епоха возстановлення православія и усиленія русскаго начала в западном крае была временем самого усиленнаго, почти окончательнаго истребленія старинных и преимущественно церковных памятников, пощаженных корыстолюбием и невежеством прежних поколений". І далі про період після ліквідації унії в 30-х рр. XIX ст.: "Этот переворот (ліквідація унії. - Авт.) сопровождался новыми и едва ли не самыми крупными потерями в области местной старины. Покидая навсегда свои монастыри и церкви, уніаты старались забрать съ собою все, что было в нихъ более ценнаго в каком бы то ни было отношеніи, и оставляли в наследство православнымъ лишь малоценные предметы церковной утвари и на половину расхищенные архивы и библиотеки; а новые владельцы и это убогое наследіе готовы были бы выбросить изъ церквей, какъ непристойную память об унії, - и сколько ценныхъ памятников

старини погинуло завдяки цьому нещасному недорозумінню!". У цьому зв'язку О. Левицький згадував про знайдене ним у дзвіниці однієї з волинських церков давнє Євангеліє з подертими сторінками, на полях якого "простодушный ревнитель православия" написав: "...сію книгу надобно подереть, ибо она уніятска, а теперь надобно российских". Далі автор наводить промовисті приклади розкрадання та знищення документів в архівах та бібліотеках Зимненського, Загорівського та Білостоцького монастирів на Волині у 50-70-х роках ХІХ ст. Цікава деталь: у своїй розвідці дослідник не стільки обурюється знищенням уніатських архівів, скільки тим фактом, що разом з уніатськими документами безграмотні "ревнители православия" знищили документи з історії Православної Церкви. Слід зазначити, що Орест Левицький був не поодиноким у своїх висновках щодо причини втрати церковних бібліотек та архівів. Інший російський дослідник, П. Красовицький, у своїй статті "Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение" відверто писав, що "невігластво" та "вузький фанатизм" ревнителів православ'я стали причиною втрати багатьох пам'яток церковної історії у Білорусії.

Хоча в нас немає підстав брати під сумнів об'єктивність вищенаведених даних про церковні архіви Правобережжя, Волині та Білорусії, однак було б помилкою робити висновок про те, що більша їх частина була свідомо і планомірно знищена. Російський уряд та Православна Церква не переслідували мету знищити уніатські архіви. На наш погляд, їхню втрату можна пояснити вкрай низьким рівнем організації архівної справи в Російській імперії на той час. Саме відсутність чіткої державної політики щодо збереження давніх архівів та бібліотек стала причиною безкарної та самочинної діяльності місцевих релігійних фанатиків, які, "утверджуючи православіє", нищили як уніатські, так і православні церковні пам'ятки. З цього приводу варто навести промовистий факт: лише через півстоліття після ліквідації Уніатської Церкви було описано частину архіву уніатських митрополитів, яка зберігалася в Санкт-Петербурзі. Іншу (радомишльську) частину архіву дослідники шукають і досі. Саме з цієї причини багато монастирських архівів та бібліотек внаслідок незадовільних умов зберігання могли загинути або бути розкраденими. В останньому випадку предметом крадіжки могли стати пергаментні документи та стародруки, які в ХІХ ст. уже користувалися попитом на ринку антикваріату. Маловірогідним видається також твердження Левицького про вивезення в невідомому напрямку значної частини церковних архівів уніатами за часів ліквідації Уніатської Церкви. Хоча в зарубіжних архівах і бібліотеках зберігається величезна кількість документів з історії унії, однак серед них поки що не вдалося виявити цілісних блоків єпископських та монастирських архівів.

Те, що провина за втрату церковних архівів Волині та Правобережжя лежить передусім на світській та духовній владі Російської імперії, яка не вжила необхідних заходів задля їхнього збереження, стає очевидним при порівнянні їхньої долі із долею архівів церковних установ Галичини. Як відомо, Галичина (Перемишська та більша частина Львівської єпархій) після поділів Польщі відійшла до складу Австрії. В межах цієї держави Уніатська (Греко-Католицька) Церква була збережена, і разом з нею збереглися церковні архіви. Підтвердженням цьому може бути не тільки сучасний стан архіву Перемишської єпархії та фондів Львівської консисторії, але й документи монастирських архівів, зокрема монастирські літописи Галичини. Досить згадати, що нині у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові зберігаються 40 монастирських хронік ХVІІІ-ХІХ ст. Це однозначно підтверджує факт поширення традиції літописання у василіанських монастирях Київської уніатської митрополії зазначеного періоду. У зв'язку з цим постає питання: куди поділися монастирські хроніки василіанських монастирів сусідніх єпархій, які після поділів Польщі відійшли до Росії? Адже на сьогодні поки що не вдалося знайти жодного літопису василіанського монастиря цього регіону. Це питання, звичайно, є риторичним. Лишається лише надія, що ці літописи (як, власне, й інші

документи з історії Церкви литовсько-польської доби) будуть у майбутньому знайдені в архівах і бібліотеках Росії та України.

Реконструкція церковних архівів: проблеми та перспективи

"Релігійний переворот" на Правобережній Україні та Волині у XIX ст., поєднаний із незадовільним станом архівної справи в Росії, призвів до руйнації структури архівів колишньої Уніатської Церкви, розпорошення їхніх фондів та незворотної втрати більшої частини документів. При цьому постраждали не тільки фонди, що стосувалися історії унії, але й окремі фрагменти митрополичих, єпископських та монастирських архівів доунійної доби, які ще мали зберігатися в архівах З'єднаної Церкви на кінець XVIII ст. Їхня реконструкція за звичайною схемою архівного пошуку виглядає вкрай проблематичною, оскільки вимагатиме від дослідників "валового" перегляду справ тисяч фондів в архівах України та за її межами. З огляду на це слід шукати нестандартні шляхи вирішення даної проблеми.

Фактично, перший (і найефективніший з нашої точки зору) спосіб реконструкції церковних архівів був вироблений ще членами "Тимчасової комісії для розгляду давніх актів". На таку думку нас наштовхнув огляд документів, опублікованих у відомому виданні "Архив Юго-Западной России". Не маючи можливості системно опрацювати митрополичі, єпископські та більшість монастирських архівів, члени згаданої комісії основну увагу спрямували на розгляд актових книг земських і гродських судів Київщини та Волині. Саме з актових книг було взято абсолютну більшість документів з історії Церкви литовсько-польської доби до чергових збірників видання "АЮЗР". Так, перший том першої частини цього видання ("Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России XV-XVI ст.") був практично повністю сформований за матеріалами актових книг повітових судів. Лише кілька документів, включених до цього збірника, походили з церковних архівів. Відповідно, шостий том першої частини ("Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси XIV - первой половины XVII ст.") на 80% складався з документів актових книг судово-адміністративних установ Волині та Київщини, на 10% - актових книг Коронної метрики, Люблінського трибуналу, і лише 10% - це документи із церковних архівів.

Актові книги гродських, земських і підкоморських судів виявилися найкращим джерелом пошуку документів з історії Церкви поза церковними архівами. Адже гродські та земські суди, крім своїх прямих функцій (розгляд кримінальних та цивільних справ), виконували у XVI-XVIII ст. роль нотаріальних контор. Виписи документів з актових книг мали силу оригіналу, і саме тому зацікавлені особи (передусім шляхта й духовенство) вносили до них тексти документів, які стосувалися їх майнових інтересів. Представляють інтерес насамперед актові книги тих судів, які розміщувалися в "єпископських" столицях, адже саме до них мали звертатися єпископські капітули. Отже, логічно буде припустити, що саме в актових книгах повітових судів мала бути продубльована більша частина єпископських та монастирських архівів. Члени "Тимчасової комісії" з успіхом використали актові книги для укладання томів АЮЗР, однак цим вони й обмежилися, - ідея створення зведеного покажчика по всіх опрацьованих актових книгах так і не була реалізована.

Саме тому автор цієї статті в процесі роботи над кандидатською дисертацією вважав за необхідне вдатися до валового опрацювання актового матеріалу, який стосувався його теми³¹. При цьому вдалося повністю опрацювати близько 100 актових книг земських та

городських судів Луцька та Володимира за період 1596-1648 рр. Фіксація документів велася за спрощеною схемою: вони виявлялися за діловодними заголовками. Автор добре розумів, що за таких обставин частина матеріалу лишиться "за бортом". Однак, навіть за цих умов результат перевищив найсміливіші сподівання: у згаданих книгах було виявлено майже 2 тис. документів з історії Луцько-Острозької та Володимиро-Берестейської єпархій. На одну актову книгу припадало відповідно від одного-двох до кількох десятків документів. Наведемо приклади деяких "рекордсменів" із фонду 28 (Володимирський городський суд): справа № 74 - 96 документів (з них Церкви східного обряду стосуються 74 одиниці, латинського - 22 одиниці). Справа № 82 - 84 документи (Церква східного обряду - 63 одиниці, латинського - 21). Справа № 60 - 70 документів (Церква східного обряду - 46 одиниць, латинського - 24).

Як і слід було очікувати, більшість документів, виявлених у актових книгах, стосувалася майнових справ Православної, Уніатської та Римо-Католицької Церков. Проте, їхній аналіз дав багато цікавої інформації і щодо суспільно-політичного й духовного життя Церкви. Було виявлено, зокрема, нові фундації, тестаменти та вливкові записи із дарчими на церкви та монастирі, привілеї духовенству, акти, що відображають специфіку міжконфесійних та міжрелігійних стосунків, тощо. Важливим результатом роботи з актовими книгами було виявлення значної кількості документів, що стосувалися історії тих волинських монастирів, про які ми досі не мали повних, достовірних відомостей. До їхнього числа слід віднести такі монастирі: уніатські у Володимирі та Шумську, августиніанський (римо-католицький) у Затурицях, православні у Зимному та Загоріві. Є всі підстави припускати, що за умови продовження пошукових робіт стане можливою часткова реконструкція архівів згаданих монастирів.

Загальна кількість актових книг городських і земських судів Луцька та Володимира за 1596-1648 рр. нараховує близько 200 одиниць. Отже, опрацьовані нами 100 актових книг складають лише 50% від загальної кількості актового матеріалу, який нині зберігається в ЦДІАК України і стосується цього періоду. Гіпотетичні підрахунки свідчать, що в разі опрацювання всього масиву актових книг за 1596-1648 рр. можна сподіватися на складення реєстру документів з історії волинських єпархій, до якого увійдуть близько 4 тис. позицій. Перспективним є також опрацювання актових книг Волині другої половини XVI ст., за допомогою яких можна виявити документи з історії Церкви більш раннього періоду.

Таким чином, факт збереженості актового матеріалу XVI-XVII ст. є передумовою успішної реконструкції церковних архівів. На сьогодні маємо потенційну можливість реконструювати архіви Луцько-Острозької та Володимирської єпархій (акти у ЦДІАК України), Львівської та Перемиської єпархій (акти у ЦДІАЛ України), а також Холмсько-Белзької єпархії (акти у Державному архіві в Любліні, Польща). Запропонований спосіб є ефективним як з точки зору можливості швидкої фіксації значної кількості документів підготовленими дослідниками, так і з погляду на відносну "дешевизну" проекту. Оскільки актовий матеріал з історії всіх українських єпархій (за винятком Холмсько-Белзької) зберігається в українських архівах, більшу частину роботи можна виконати без вартісних археографічних експедицій за кордон.

Окремо слід згадати про перспективи реконструкції церковних архівів на базі білоруського матеріалу. Більшість актових книг судово-адміністративних установ Великого князівства Литовського зберігається нині у фондах Національного історичного архіву Білорусі (м. Мінськ). Винятком є Литовська метрика та матеріали деяких повітових судів корінної Литви. Досвід роботи в Національному історичному архіві Білорусі засвідчив, що архіви судових установ білоруських воєводств зазнали великих втрат, а

матеріал, який зберігся, - це лише фрагменти актових книг. За таких обставин при реконструкції архівів білоруських єпархій (Полоцької, Турово-Пінської, Берестейської та частково Київської) підвищується роль актів трибунальських судів, Литовської та Волинської метрик. Розв'язання завдання полегшується тим, що Волинська та Литовська метрики є на сьогодні значною мірою вже опрацьованими. До першої з них складено опис, який найближчим часом буде опубліковано. Що стосується Литовської метрики, то її книги ще у XVIII-XIX ст. були опрацьовані, до того ж був складений реєстр документів з історії Київської митрополії та окремих єпархій.

Запропонований нами спосіб реконструкції церковних архівів має, звичайно, свої огіхи. По-перше, актові книги повітових судів Речі Посполитої збереглися далеко не в повному обсязі, а по деяких регіонах (Сіверщина, територія Смоленської єпархії) їх взагалі нема. По-друге, попри свою масовість, актовий матеріал може всебічно висвітлити лише одну сферу життя Церкви - економічну. Проте слід пам'ятати, що документи, які б стосувалися духовного чи релігійного життя, важко не стільки зберегти, скільки створити. На відміну від майнових суперечок праведне життя ченця чи сумлінне виконання пастирських обов'язків священником неможливо запротоколювати та відбити в документах, які згодом можна покласти до архіву. Тому не дивує той факт, що фрагменти церковних архівів (єпископських та монастирських) XVI - першої половини XVII ст. складаються майже виключно з виписів з актових книг. Ця обставина дає нам підстави зробити висновок, що актовий матеріал становив основу церковних архівів литовсько-польської доби, і документи саме актових книг можуть стати найефективнішим джерелом їхньої реконструкції.

¹Див.: Ульяновський В. І. Церковні архіви України: історія, проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. - Ч. 1. - К., 1997. - С. 124-129. Кагамлик С. Р. Монастирські фонди та науково-довідковий апарат до них. Ibidem. - Ч. 2. - К., 1997. - С. 172-176.

²Територію Київської архієпископії складала Київське та Брацлавське воєводства на Україні та кілька воєводств у Білорусії. Осібного владика з титулом архієпископа Київського не було, оскільки цей титул мав митрополит Київський.

³На початку XVI ст. внаслідок завоювання Росією Сіверщини Велике князівство Литовське (а разом з нею і Київська митрополія) втратило Смоленську архієпископію. Вдруге вона на короткий час була приєднана до митрополії після Полянського миру 1618 р., коли Сіверщина знову була включена до складу Речі Посполитої. 1625-1654 рр. смоленську кафедру обіймали уніатські єпископи.

⁴Документально підтверджено, що в кінці XVI - на початку XVII ст. у кафедральному соборі Св. Софії в Києві не було не тільки архіву, але навіть повного комплексу богослужбових книг. Тому документи, що стосувалися Київської архієпископії, мали зберігатися в митрополичому архіві у Новогрудку.

⁵Див.: Інститут рукопису НБУВ, ф. II, спр. 6422, арк. 37 зв. У цьому зв'язку заслуговує на увагу також згадка в тестаменті митрополита Іпатія Потія: АЮЗР, Ч. 1. - Т. VI. - К., 1883. - С. 394.

⁶З цього приводу митрополит Потій писав: "К тому, што се дотычеть листовъ и привильевъ и иншихъ доводовъ и сведецтва до тое единости (унії. - Авт.) належачихъ

яко суть листы и привилья папезские и королевские тое все зложилемъ ув особливую скрынку, и если бы самъ тыхъ листовъ за живота моего не отдалъ, тогда сынове мои маюут тую скрынку з листами тыми отдати его милости князю бискупови Виленскому и капитуле его до схованя для вечное памети, абы то потомъ, по чужимъ рукамъ ходечи не погинуло ..." (АЮЗР. - Ч. 1. - Т. VI. - К., 1883. - С. 394). І далі про розподіл документів між єпархіальними архівами Уніатської Церкви: "...а тые листы, которые бы церквамъ належали, если бы ся што по смерти моей найдовало, тогда сынове мои церквамъ тымъ, которымъ будутъ належати верне отдати маюуть: Володымерские до Володымера, а митрополие до Новогрудка" (Ibidem).

⁷Див.: Козаневич Є. Життя святого великомученика Йосафата чину Св. Василя В., архієпископа Полоцького. - Львів, 1994. - С. 74-75.

⁸Див.: АЮЗР. - Ч. 1. - Т. VI. - К., 1883. - С. 225-227; ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 78, арк. 1; спр. 79, арк. 1.

⁹ADS. - Vol. 1. - Lwyw, 1892. - S. 320-324; 336-337; 351-353; 365-369; 373-376; АЮЗР. - Ч. 1. - Т. VI. - К., 1883. - С. 386-388.

¹⁰Див.: Archiwum PaЦstwowe w Lublinie. Chemski Konsistorz Greko-Katolicki 1629-1875.

¹¹Див.: Archiwum PaЦstwowe w Przemy?lu. Archiwum Biskupstwa Greko-Katolickiego. - Dyplomy. - Sygn. 1-64.

¹²Див.: Archiwum PaЦstwowe w Przemy?lu. Archiwum Biskupstwa Greko-Katolickiego. - Suplement. - Sygn. 45-46; 56-68.

¹³Див.: Archiwum PaЦstwowe w Przemy?lu. Archiwum Biskupstwa Greko-Katolickiego. - Suplement. - Sygn. 47-48.

¹⁴ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 208, арк. 345.

¹⁵Див.: АЮЗР. - Ч. 1. - Т. 1. - К., 1859. - С. 206-208.

¹⁶ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 78, арк. 526.

¹⁷"Fundationes et ipsa originalia privilegiorum, quacumque apud sacerdotes nostros reperirentur, ut ad suos episcopos deferant, a quibus accipiens episcopus literis id suis attestabitur quod accepit, et quavis emergente necessitate exprimere, ipsique concedere tenebitur" МУН. - Vol. IX-X. - Romae, 1971. - P. 561.

¹⁸Описи архівів василіанських монастирів Білорусії та України, які були вивезені після ліквідації Унії до Росії, див.: Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова: Науково-довідкове видання з історії України. - Вип. 17. - К., 1992. - С. 188-190.

¹⁹Див.: Семчук С. Митрополит Рутський. - Торонто. - 1967. - С. 60.

²⁰Див.: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 501-504; спр. 20, арк. 916-917 зв.

²¹Див.: МУН. - Vol. IX-X. - Romae, 1971. - P. 561. У працях деяких дослідників можна зустріти думку, що за рішенням Кобринського собору в Українській Церкві було введено єпархіальні архіви (див.: Семчук С. Митрополит Рутський. - С. 24.). На нашу думку,

подібний висновок є помилковим. П'ятий пункт постанов собору свідчить не про заснування, а про один із заходів із реорганізації єпископських архівів.

²²Див.: Патрило І. Нарис історії Василян 1743-1839 // АОСВМ - Vol. XIII (XIX). - Fasc. 1-4. - Roma, 1988. - С. 254-267.

²³Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 152, спр. 232 зв., ч. 1, арк. 251.

²⁴Левицкий О. Луцкая старина. - К., 1891. - С. 17.

²⁵Там само. - С. 18.

²⁶Там само. - К., 1891. - С. 18.

²⁷Там само. - С. 14.

²⁸Див.: Полоцко-Витебская старина. - Кн. 1. - Витебск, 1911. - С. 1-64.

²⁹Див.: Гуцаленко Т. М. Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії Західної України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 4-16.

³⁰Тема дисертаційного дослідження: "Регіональна та соціальна структура уніатської церкви кінця XVI-XVII ст. (на матеріалах Волинського воєводства)".

³¹Значення цих документів стає цілком очевидним, якщо взяти до уваги, що збереглися далеко не всі актові книги повітових судів, які розміщувалися на території сучасної України. Достатньо згадати, що за часів Другої світової війни було втрачено 4 тис. актових книг з фондів ЦДІАК України. На сьогодні в цьому архіві зберігається лише близько 2 тис. актових книг.

³²Описи церковних архівів, складених у XVIII-XIX ст. (у тому числі реєстри виявлених у книгах Литовської метрики документів) див.: Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова: Наукова-довідкове видання з історії України. – Вип. 17. – К., 1992.